

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlâhiyat Fakültesi Dergisi

The University of Kahramanmaraş Sütçü İmam
Review of The Faculty of Theology
ISSN-1304-4524 e-ISSN-2651-2637

Kur'an'da Ulûhiyyet Açısından Allah-İnsan Münasebeti

The Relationship between God and Man within the Context of Divinity in the Qur'ân

Yazar / Author

Hasan PEKER

Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri, Adıyaman/TÜRKİYE

hasanpeker02@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1757-1446>

Makale Türü/ Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Makale Geliş Tarihi/ Date of Receipt: 30/09/2020

Makale Kabul Tarihi / Date of Acceptance: 14/12/2020

Makale Yayın Tarihi: 31/12/2020

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Aralık / December

Yıl/Year: 18 **Sayı/Issue:** 36 **Sayfa /Page:** 407-442

Atıf/Citation: Peker, Hasan. "Kur'an'da Ulûhiyyet Açısından Allah-İnsan Münasebeti". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (Aralık 2020), 407-442 <https://doi.org/10.35209/ksuifd.802922>

- *Bu makale iThenticate programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.*

Kur'an'da Ulûhiyyet Açısından Allah-İnsan Münasebeti¹

Öz

Felsefede önemli tartışmalara konu olan Tanrı dinde merkezi öneme sahiptir. İnsan da hem felsefe hem din için varlık şartı olacak kadar önemlidir. Zira insan olmadan ne felsefeden ne de dinden söz edilebilir. Bununla beraber felsefe ve dine ihtiyaç duyan da yine insanın kendisidir. Genelde varlığın, özelde kendi varlığının kökeni, nedeni, değeri konusunda sorgulama yaparak anlam arayışına giren insana din aradığını -Tanrı eksenli olarak- hazır verir. Tanrı'nın gerek zihinsel gerekse sezgisel olarak varlığından haberdar olunabileceği kimi düşünürlerce dile getirilmiş olsa da O vahiyle kendinden haberdar etmiştir. Kendini vahyin son ve evrensel temsilcisi olarak tanıtan Kur'an'a bakıldığında, ilâh olarak Allah'ın, kul olarak insanın öne çıktığı ve birbirleriyle karşılıklı münasebetlerinin olduğu görülür. Bu münasebetin Allah'tan insana yönelik olanı "ulûhiyyet"; insandan Allah'a yönelik olanı da "ubûdiyyet" olarak kavramsallaştırmıştır. Biz bunlardan ilkinin konu edinerek, tabii ki insana yönelik bağlamıyla ve Allah'ın şu sıfatları üzerinden ele aldık: Allah hayat veren, hayatta tutan, hayata yön veren ve hesap görendir.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Allah, İnsan, Münasebet, Ulûhiyyet, Ubûdiyyet.

The Relationship between God and Man within the Context of Divinity in the Qur'ân

Abstract:

God, subject to important problems in philosophy, is central to the religion. The human being is also indispensable for both philosophy and religion. Because without him, neither philosophy nor religion can be discussed. However, it is still human who needs philosophy and religion. Theocentrically, the religion gives to the man readily, who searches for meaning by making inquiries about the

¹ Bu çalışma, 1996 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen "Kur'an'da Ulûhiyyet Açısından Allah-İnsan Münasebeti" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

origin, reason and value of the being in general and his own existence in particular, what he looks for. Although some experts have stated that God can be known both mentally and intuitively, he informed human being about himself by revelation. When the Qur'ân, which introduces itself as the last and universal representative of revelation, is examined it is seen that God as deity and man as servant stand out and have mutual relations with each other. This relationship is conceptualized as "divinity" from God to man and as "worship" from man to God. We dealt with the first one within the context of human and through the following certain acts, which are the signs of God's divinity: God is he who gives life, keeps alive, directs life, and judges.

Keywords: Philosophy of religion, God, man, relationship, divinity, worship

Giriş

Felsefenin ne olduğu yönünde, farklı vurgularla yapılan pek çok tanımı vardır. Aksi görüşte olan, en azından aynı görüşü paylaşmayanların yanı sıra "felsefe[nin] insan ve Tanrı ile ilgili şeyler üzerine bir [disiplin olduğu]"² düşüncesine sahip filozof ve düşünürlerin var olduğunu görüyoruz. Örneğin Fârâbî'nin "Allah fikrini dinin temeli, kültür ve medeniyetin de ilk hareket noktası gördüğünden bir düşünürün herhangi bir filozof olmadan önce ilahiyatçı olması gerektiği"³ yönündeki görüşü bu minvalde değerlendirilebilir. Zira Tanrı, dinde olduğu kadar⁴ felsefede de merkezi bir konumdadır.⁵ Felsefe tarihinde öne çıkan hiçbir ciddi filozof yoktur ki Tanrı düşüncesine değinmemiş olsun.⁶ Çünkü insan felsefesiz, felsefe de Tanrı problemi olmadan olmaz. O halde ciddi boyutta felsefe ile meşgul olanların

² Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991), 99.

³ Hasan Küçük, *Mukayeseli İslâm ve Batı Felsefelerinde Sistemik Problemler* (İstanbul: Fatih Yayınları, 1974), 371.

⁴ Emile Boutroux, *Çağdaş Felsefede İlim ve Din*, çev. Hasan Kâtipoğlu (İstanbul: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1988), 78.

⁵ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1990), 14.

⁶ Aydın, *Din Felsefesi*, 14.

Tanrı probleminden vareste kalması söz konusu olamayacak demektir.

Öte yandan din insan içindir. Bu sebeple dinin varlığından bahsedebilmemiz insanoğlundan söz ettikten sonradır. İnsanlık ile başlayan dinin tarihine bakıldığında genel olarak şu iki “temel [inanç esasına dayandığı görülür]:

1. Hayat sahibi, ekmel (parfait) ve her şeye kâdir (tout-puissant) bir Allah'ın varlığı,

2. Bu Allah'ın insan ile yine canlı (vivant) ve müşahhas bir münâsebeti.”⁷

Dinin varlığı noktasında Tanrı'nın olduğu kadar insanın da ehemmiyet arz ettiği bir hakikattir. Ancak Tanrı ve insan arasındaki bir münasebeti ifade etmekte olan dinden söz edilmekte ise artık bu münasebetin aralarında gerçekleştiği taraflar için “varlık” eksenli bir tartışma söz konusu olmayacak demektir. Zira “inanmanın insanla insanı aşan bir varlık arasındaki bir bağ olarak kabul edilmiş olması”⁸ dinin temel umdesidir. Din kavramının, ulûhiyyet ve ubûdiyyet kavram ikilisiyle ilgisi vardır. Çünkü Tanrı ile insan arasındaki münasebet, ulûhiyyet ve ubûdiyyet bağlamlıdır⁹ ve dinden gayri değildir. Ancak dini tamamıyla reddetme¹⁰ yahut dinin sınırlarını daraltma¹¹ gibi yaklaşımlarla ulûhiyyetin ve tabiatıyla âlemle ve tabii insanla münasebetinin bütünüyle reddi veya tahdidini gözlemlemek de mümkündür. İnsanın olduğu her yerde var olan din, insanın sair insanlarla münasebetini de ihmal etmez. Çünkü söz konusu münasebeti kaçınılmaz kılan “içtimaî hayat[ın] insanlar için zaruret[olduğu]”¹² bir gerçektir. Nihayetinde “dinden maksat, insanlığın

⁷ Boutroux, *Çağdaş Felsefede İlim ve Din*, 443.

⁸ Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), 291.

⁹ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Kevser Yayınları, ts.), 207.

¹⁰ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 56-57.

¹¹ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 446.

¹² İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan (İstanbul: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1986), 1/100.

[başta] ulûhiy[y]etle ve [ardından] birbirleriyle münasebetlerini düzenlemek, [böylece] insana dünya ve ahiret mutluluğunu kazandırmaktır.”¹³ Bu sebeple, “dindar kimse, varlıklara güven duymak ve arzu ettiği iç huzuru sağlamak için münasebette bulunduğu aynı Allah’ın bütün dünyaya dayanak ve destek teşkil ettiğine, bütün dünyayı idare ettiğine ve bu şekilde sadece bizim değil, bütün kâinatın Allah’ı olduğuna inanmak ihtiyacındadır.”¹⁴ Ancak inkâr edenler bir yana, Tanrı’nın varlığını kabul ediyor olup da O’nun insanın da içinde bulunduğu âlem ile faal bir münasebeti olduğu telakkisini benimsemeyenler de vardır. Çünkü “insanlar Tanrı’sı olan bir evrende yaşadıkları gibi Tanrı’sı olmayan bir evrende de yaşamakta olabilirler. Dış evrende Tanrı’nın varlığının bilinmesi ve kanıtlanması yetmez. Tanrı bir kimsenin evrenine girmedikçe, bu kimsenin Tanrı’lı bir evrende yaşadığına inanılmaz.”¹⁵ Örneğin, Aristo’nun Tanrı’nın ilk hareketi vermiş olmanın dışında evrenle herhangi bir bağının bulunamayacağı,¹⁶ dolayısıyla Tanrı ile insan arasında da doğrudan veya dolaylı ilişkinin olmadığı¹⁷ şeklindeki deistik anlayışı ateizmden sadece “ilk neden” fikriyle ayrılıyor. Deistler bu evrenin bir yaratıcısı daha doğrusu, yapıcısı (demiurgos) olmalı diye düşünüyorlar. Ancak ateistlerin yok dediği Tanrı ile deistlerin var dediği Tanrı sonuçta aynı noktada buluşuyorlar. Deistler için Tanrı var ama işlevi yok. Hiçbir gücü ve yaptırımı olmayan, insanları umursamayan bir Tanrı olsa ne fark eder, olmasa ne fark eder. Açıktır ki Allah’ın âleme yönelik “ilk” müdahalesinden sonra başka tasarrufunun olmadığı varsayımı insan ile Allah arasındaki doğrudan ve dolaylı ilişkileri imkânsız kılar. Bu ister peygambere

¹³ Suat Yıldırım, *Kur’an’da Ulûhiyet* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1987), 38.

¹⁴ Boutroux, *Çağdaş Felsefede İlim ve Din*, 366-367.

¹⁵ Abdulkerim Suruş, *Biz Hangi Dünyada Yaşıyoruz*, çev. Hüseyin Hatemi (İstanbul: Seçkin Yayıncılık, 1986), 24.

¹⁶ Abbas Mahmud Akkad, *Kur’ân Felsefesi*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Nur Yayınları, ts.), 62-63; Aydın, *Din Felsefesi*, 140.

¹⁷ Ali Bulaç, *İslam Düşüncesinde Din-Felsefe/Vahy-Akıl İlişkisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1994), 371.

indirilen vahiy ister kalbe ilka olunan ilham ve ister insanın içten Allah'a yönelmesi ve O'ndan bir şeyler istemesi anlamında dua olsun, her üç durumda da söz konusu varsayım, insan ile Allah arasındaki ilişkiyi temelden sarsar, hatta yok eder. Çünkü sadece kendini bilen bir Tanrı'nın kendisi dışındakilere ilgi duyması beklenebilir. Bu durumda Allah'ın peygamberler aracılığıyla insana seslenmesi veya kendisinden destek bekleyen kuluna icabet etmesinin makul bir nedeni yoktur. Halbuki dinler bu temeller üzerinde yükselirler. Hemen her dinde yaratana yaratık arasında bu türden ilişkilere inanç vardır.

Ulûhiyyetin gereği olan mümeyyiz evsafi nazara almadan Yaratan (Hâlık) ile yaratılan (Mahlûk) arasında, yukarıda yer verdiğimiz kimi fikirlerin aksine, bir ortaklıktan, benzerlikten yahut aynilikten söz açanlar da olmamış değil. Bunlar da Allah'ın âleme ve tabi insana yönelik münasebetini benimsememiş olanlar kadar Allah'ı ulûhiyyetinden uzaklaştırmış olurlar. Zira "Ulûhiy[y]et alanında (Metaphysical realm), yaratıcı ve Vacip bi Zatihi (Kendinden zorunlu) olan ile yaratılmış ve bağımlı olan arasında varlık noktasında hiçbir eşitlik ve ortaklık olamaz. Böyle bir ortaklık ancak ikinci kategoriden varlıklar arasında olabilir."¹⁸ Ne insan ve ne de insan aklı ile Allah'ın Zât'ı arasında özdeşlik (ayniyet, vücud birliği) kurulamaz. İbn Arâbî'nin ifadesiyle "Allah daima Allah, kul ise daima kuldur" ve "insan hiç şüphesiz mahlukat cümlesindedir."¹⁹ Burada İbn'ül Arabî'nin insan için "kul" ifadesini kullanmış olması, insanın Allah karşısındaki konumunu dile getirmekte ve Allah-insan münasebetini Ma'bûd- 'Abid münasebeti olarak öne çıkarmaktadır. Çalışmamızın araştırma alanı olarak belirlemiş olduğumuz Kur'an ıstılahında, insan daha çok "kul" vasfı ile anılır ve Kur'an'a göre insanın kulluğu sadece hâk olan ilaha olabilir. O ancak ve ancak Allah'a

¹⁸ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, çev. Alparslan Açıkgenç (Ankara: Fecr Yayınları, 1987), 46.

¹⁹ Nihat Keklik, *Muhyiddîn İbn'ül Arabî*, el- Futûhât el- Mekkiyye, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 435.

kulluk etmek konumundadır.

Konunun çerçeve alanı olarak Kur'an'ı belirlemiş olmamız, baştan başa yer verdiği Allah-insan münasebetini varlığının nedeni olarak sunması (en-Nisâ 4/74; el-En'âm 6/157; el-A'raf 7/3, 63, 69; Yûnus 10/57, 108; el-İsrâ 17/106 vb.) ve "başlıca gayesi[nin], insan ruhuna, kendisinin Allah'la ve kâinatla olan türlü türlü alâkalarının yüksek şuurunu uyandırmak"²⁰ olarak tebarüz etmesidir.

"Kur'an, Allah kadar insan üzerine dikkat çeker. İnsanın mahiyeti, ruhî durumu, görevleri, kaderi vb. Kur'an'ın temel konuları arasında yer alır. Kur'an düşüncesi, esas olarak insanın kurtuluşu meselesi ile ilgilenir. Şayet bu mesele olmasaydı Kur'an gönderilmezdi. Kur'an bunu defalarca söyler. İşte taşıdığı bu özel önemden dolayı insan Allah kavramı karşısında ikinci bir kutup teşkil etmektedir. (Allah'ın zıddı [/rakibi]) manasında değil taşıdığı önem dolayısıyla Allah'ın karşısında bir kutup olmaktadır. En büyük önemi taşıyan kutup Allah ise diğeri de insandır."²¹

Görülen o ki "ontolojik bakımdan Kur'an'ın dünyası, çok açık bir biçimde theocentriktir. Varlık dünyasının merkezinde Allah vardır. İnsan olsun diğer varlıklar olsun hepsi O'nun yaratıklarından ve varlık hiyerarşisinde O'ndan aşağıdadır."²² Aslında "varlık hiyerarşisinde Allah karşısına hiçbir şey konulamaz. Daha doğrusu hiyerarşide Allah'ın yeri olmaz. Allah'ın dışında her konuda hiyerarşiden bahsedilebilir; ama bu Allah için söz konusu olamaz. Zira O'nun dengi de yoktur. O'na yakın da yoktur. O'na benzer de."²³

Kur'an'da, Allah ile insan arasında vaki olan münasebetin ulûhiyyet bağlamı (Allah'tan insana) ve ubûdiyyet bağlamı (insandan Allah'a) olmak üzere çift yönlü tezahür ettiği görülür. Bu münasebete zemin teşkil eden "din duygusunun kendisinde objektif bir

²⁰ Muhammed İkbâl, *İslâm'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev. Sofi Huri (İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999), 187.

²¹ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 64, 69-70.

²² İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 69.

²³ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, 64.

şümüle sahip olma iddiasında bulunan bir iman mündemiçtir”²⁴ ve bu “iman, insan ile yaratıcısı arasında en değerli bağı teşkil etmektedir.”²⁵ Allah kendisine imana çağırır, kul ise bu çağrıya icabet eder (Âl-i İmrân 3/193; en-Nisâ 4136). Allah ile inanan insan arasındaki en canlı ilişki hiç şüphesiz ki imandan sonra ibadetlerdir. Dua da kulluğun nişanesi olarak bir ibadettir ve duada çağrıda bulunan kul, icabet eden Allah'tır (el-Bakara 2/186; el-Mü'min 40/60). Kur'an'da “ibadetler sadece öbür âleme ait gayeleri gerçekleştirmek için değil bu dünyada da iki amacı gerçekleştirmek içindir: bunlar da fert vicdanı ve toplum vicdanıdır.”²⁶ “Her tip insanın ve her tip toplumun içinde yaşama[ya talip olan Kur'an'da]²⁷ Allah ile kul arasında kişisel bazda bir ilişki olduğu gibi, toplumsal bazda da bir ilişki vardır.

“Her şeyin varoluşunun Allah'a ait olduğu bir evrende [yaşadığına inanan] insan[lar]ın aynı kutsala ve ilâhi amaca yönelmesi”²⁸ anlaşılır şeydir. “Allah'a rağmen ve kendini bir kutsala refere etmeden yaşaya[bileceği iddiası]”²⁹ kişinin sahip olduğu Tanrı tasavvurundan bağımsız değildir.

Çalışma konumuzu irdelemeye başlamazdan önce şu iki hususu not düşmeyi gerekli buluyoruz:

Aynı metinde, kâh Allah kâh Tanrı kelimesini kullanıyor olmamız, görünüşte bir ahenksizlik olduğu intibahı çağırırsa da esasında durum öyle değildir. Çoğunlukla referanslarımızdaki kullanımı olduğu gibi alıntılamaı tercih etmemizdir. Nadir de olsa dahlimiz olduğunu gösteren köşeli parantezi kullanarak, duruma göre mezkûr lafızlardan birini ötekinin yerine kullanmayı tercih ettiğimiz de oldu. İki durumda da gözetilen her iki lafız arasındaki fark-

²⁴ Boutroux, *Çağdaş Felsefede İlim ve Din*, 361.

²⁵ Mehmet Emin Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1993), 15.

²⁶ Akkad, *Kur'ân Felsefesi*, 79.

²⁷ Hüseyin Atay, *Kur'ân'a Göre Araştırmalar-I*, (Ankara: y.y., 1993), 65.

²⁸ Bulaç, *İslam Düşüncesinde Din-Felsefe/Vahy-Akul İlişkisi*, 371.

²⁹ Bulaç, *İslam Düşüncesinde Din-Felsefe/Vahy-Akul İlişkisi*, 273.

lılık ve her durumda ve her zaman için özensizce birinin diğerinin yerine kullanılamayacağı gerçeğidir. (bk. Meryem 19/65). Yani biz lafızca ahenkten ziyade anlamca uyumu ve yerindeliği gözetmeye çalıştık. Çünkü Allah ismi özeldir. Allah'ın adaşı yoktur.³⁰ "Allah isminin, hak Tanrıdan başka bir şeye verildiğine dair hiçbir bilgi yoktur."³¹ Zira O tek Ma'bud'dur. Müşrik Araplar bile bu ismi yaratıcı olan Allah'tan başkası için kullanmamışlardır. O'nun dışında taptıklarına Allah değil ilâh demişlerdir.³² Bir Batılının "Biz - batılılar- Tanrı sözcüğünü "God" sözcüğüne indirgeyerek Allah sözcüğünün çağrıştırabileceği anlam zenginliğini ve güzelliğini kaybettik"³³ düşüncesi aynı gerçeği ifade etmektedir. "Allah, bütün ilâhî sıfatları Kendinde toplayan Zata delâlet eden alem[özel] isim"³⁴ olduğundan, Tanrı gibi ulûhiyyetin ifadesi olarak kullanılan herhangi bir ismin Allah ismiyle her zaman (her kullanımda) bütünüyle örtüşmeyebileceği düşüncesi göz ardı edilemeyecek ehemmiyettir. Bununla beraber kasta bağlı olarak doğru ve yerinde kullanımı durumunda, sadece Tanrı lafzı değil, farklı kültürlerde ve dillerde başka isimlerin de kullanılabileceğini söylemek durumundayız. Önemli olan kullanımın bütünüyle doğru ve yerinde olup olmadığı ve bunun gözetilip gözetilmediğidir.

Not düşme gereği duyduğumuz ikinci husus ise Kur'an ekseninde ele aldığımız bu çalışmamızda referans olarak âyetlere yer verecek olmamızın pek tabii ve zorunlu olduğudur. Ancak Arapça metin olarak âyetleri kaydetme yoluna hiç gitmedik ve meâlen pek az yer verdik. Ağırlıklı olarak, hatta neredeyse bütünüyle sûre adları

³⁰ Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an -Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri-*, çev. Muhammed Han Kayânî vd., (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 3/209; Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyet*, 100.

³¹ Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyet*, 100.

³² Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyet*, 100; Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerîm ve Yüce Meâlî* (Ankara: Kılıç Kitabevi, ts.), 309.

³³ T. E. Lawrence, *Bilgeliğin Yedi Direği*. çev. Yusuf Kaplan (İstanbul: Rey Yayıncılık, 1991), 30; Muhammed Münevver, *İkbal ve Kuran'î Hikmet*, çev. M. Ali Özkan (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 187.

³⁴ Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyet*, 100.

ve sure numaralarıyla birlikte âyet numaralarını referans göstermeyi ve vurgulanan hususlara, ilgili mahdut sayıda âyetle ve metin içerisinde işaret etmeyi tercih ettik.

1. Kur'an'da Allah-İnsan Münasebeti

İnsanın “aşkın (transendental) varlık ile ilişki kurma şekli, benimsenen dine göre değişiklik arz eder.”³⁵ Bu ilişkinin İslâm'a göre olanı, insanlık için nihai ilâhî çağrı olarak kendisini tanıtan Kur'an'da içerilmektedir. Kur'an'da her ne kadar “Allah-evren”, “Allah-insan”, “insan-evren” ve “insan-insan” gibi muhtelif başlıklar altında işlenebilecek münasebet örneklerinden söz edilebilirse de biz, bunların birbirinden bağımsız, müstakil konular olarak değil, birbiriyle iç içe ilişkili bir biçimde değerlendirilebileceğini, zira insan-evren ve insan-insan münasebetinin Allah-Evren ve Allah-insan münasebeti konusundaki tasavvurdan bağımsız olmadığını, olamayacağını söyleyebiliriz.

Kur'an'da, Allah ile kul arasında söz konusu edilebilecek münasebet biçimlerinden biri haberleşmeye dayalı olanıdır. “Bu münasebet iki türdür: Biri sözlüdür, her iki taraf da insan dilini kullanarak meramını anlatır; ikincisi sözsüzdür. Allah tabiât ayetlerini (işaretlerini) kullanarak, insan da vücudunun hareket ve işaretlerini kullanarak meramını anlatır.”³⁶ Bundan anlaşılmaktadır ki “kimilerinin zannettiği gibi Allah insandan vazgeçmemiştir, Kendisinin varlığından haberdar etmiştir ve bunun için de mükerrem kıldığı beşerî anlayışa tenezzülatta bulunmuştur.”³⁷ Kur'an'ın kendisi bu tenezzülâtın sözlü olanıdır ve Allah-insan münasebetinin mevcudiyetini “Allah'tan insana ve insandan Allah'a” olmak üzere farklı açılardan dikkatimize sunar. Biz, ilki “Ulûhiyyet (Tanrılık/Ma'budluk)”, ikincisi “Ubûdiyyet (Kulluk/ A'bidlik)” olarak ifade edilebilecek olan bu ikili münasebetin ikincisini, yani dar anlamda kulluğun şekilsel

³⁵ Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, 291.

³⁶ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 126.

³⁷ Muhammed Hamdi Yazır, *Hâk Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1971), 1/86-87; Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, 38.

usulleri olan ritüellerle, geniş anlamda dua gibi daha çok içsel olan yönelişlerle Tanrı'ya karşı kulluk göstergesi olan ubûdiyyeti değil, ilkinin yani Allah'ın Hâk Tanrı olduğunu ifade eden ulûhiyyeti çalışmamıza esas aldık.

2. Kur'an'da Ulûhiyyet Bağlamıyla Allah-İnsan Münasebeti

Kur'an okuyan her insan "kendi zihninden ayrı olarak varolan, varlığıyla, kemâl sıfatlarıyla tam bir hallâkiyet ve fa'aliyetle kâinatta ve tarihte ve ferdin bizzat kendi varlığında, kudretini izhar eden bir ulûhiyyetle karşı karşıya bulunur. Çünkü varolan, varlığını hissettirmelidir. Varolan, varlığıyla bilinmelidir."³⁸ Nasıl ki ışıksız bir güneş düşünülemez ise tezahürsüz ulûhiyyet de düşünülemez. Tabiatı ve insanı yaratması; tabiatı da insan için yaratması Allah'ın rahmetinin en köklü tecellisidir. Ve aynı zamanda ulûhiyyetinin tezahürüdür. Güneş, ay, yıldızlar, bitkilerle hayvanlar, bunların hepsi insan için vardır (el-Hac 22/65; Lokmân 31/20; el-Câsiye 45/13) ve insan da Allah'a kulluk için vardır (Meryem 19/65; el-Hac 22/36, 37; ez-Zâriyât 51/56).

Allah'ın fiilleri ile ilgili Kur'an ifadeleri içerisinde ağırlığı insana yöneltilenlerin teşkil ettiği görülür. İnsana verilen değer, şeref, en güzel nimetlerden istifade ettirilmesi, buna mukabil emanet ve hilaftle mükellef tutulması, semâvî irşat vasıtasıyla yönlendirilmesi, kısacası vazifesini ifâ etmeyi mümkün kılacak bütün vesilelerle donatılması ve nihayet dünya ve ahirette buna göre karşılık görmesi en geniş yeri tutar. Bütün fiillerinde mutlak ihtiyar sahibi olan (el-Enbiyâ 21/23) Allah kâinatı yarattı (el-En'âm 6/73; İbrâhîm 14/19; en-Nahl 6/3). O kâinat ki onun sayısız yıldızlarından biri de üzerinde yaşadığımız dünyadır. Allah yerin imarını gerçekleştirmek için beşerin ilki olan Adem'i yarattı, sonra Havva'yı yarattı (el-Bakara 2/53; el-A'râf 7/19; Meryem 19/117). İhtiyaç duyacakları her şeyi hazırlayarak. Örneğin hava ve suyu ihtiyaçlarına uygun kıldı. Onlar

³⁸ Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, 30.

için hayvan ve bitkiler halk etti. Gece ve gündüzü tanzim etti. Ondan ayrılıncaya kadar arzın insanlar için mesken olmasını irade buyurdu. İnsan, üzerinde yaşadktan sonra her yaptığıının hesabını vereceği yere gitmek üzere onu nihayetinde bırakıverir (el-Câsiye 45/22). Allah, hayır ve şerrin yolunu birbirinden ayırt edebilmesi için insana akıl ve idrak bahşetmenin yanı sıra O'nun rahmeti Ademoğluna doğru yolu gösteren, kötü yoldan sakındıran peygamberler göndermede tecelli etti (et-Talâk 65/11). Hasılı Kur'an'a göre Allah, âlemle ve tabi insanla sürekli ilgilidir (er-R'ad 13/2; es-Secde 32/5, 6; er-Rahmân 55/29).

Allah'ın insanı yaratıp hayat bahşetmesi, hayatta tutması ve hayatta tuttuğu mahdut sürede (er-Rûm 30/8; el-Ahkâf 46/3), rehbersiz bırakmaması ve nihayetinde hesaba çekmesi olmak üzere dört başlık altında Allah'ın insana dönük münasebeti olarak değerlendirilebileceğimiz ulûhiyyet tezahürlerini ayrı ayrı ele alabiliriz ki bu tezahürler, Allah'ın "esmâü'l hüsnâ"sının tecellileri³⁹ olarak "da-ima kendisine izâfe edilir"⁴⁰ ve sadece O'nu işaret eder. Çünkü sözü edilen fiiller sadece O'nun yed-i kudretindedir. Ulûhiyyet ile kastedilen de budur. Aşağıda bahse konu etmekte olduğumuz Allah'ın fiillerinin ilgili oldukları isimlerden maksadı hasıl edecek örnekler vermekle iktifa edeceğiz.

2.1. Allah'ın İnsanı Yaratması (Varlık Vermesi)

Dinî ve felsefî düşüncede oluş ve insanın yaratılması gibi hususlar oldukça önemli meselelerdir. İnsan nereden geliyor? İnsanın bu dünyadaki varoluş kaynağı nedir? Acaba bir Yaratıcı var mıdır? İnsan niçin yaratılmıştır? Âkibeti ne olacaktır? Bunlar, insanların zihinlerini meşgul eden sorulardan sadece bir kaçıdır.⁴¹

Allah fikrini temelde kabul etmeyenlerin durumunu bir yana koyacak olursak, "insanın kökeni nedir?" sorusunun cevabı kuşku-

³⁹ Bulaç, *İslam Düşüncesinde Din-Felsefe/Vahy-Akul İlişkisi*, 371.

⁴⁰ Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, 100.

⁴¹ Ervin Lazslo, *Evrensel Düşünmek -Küçülen Dünyanın Yeniden Şekillenishi-*, çev. İbrahim Serhat (İstanbul: İşaret Yayınları, 1992), 195-196.

suz “yalnızca insanların inançlarının gücüne değil, büyük ölçüde konunun içerdiği alanlarda sahip olunan bilginin derecesine de bağlı olacaktır.”⁴² Kur’an’a göre sorunun tek cevabı vardır. O da şudur: Oluşun kaynağı Allah’tır; varlık insana Allah’ın bir lütfudur (el-A’râf 7/11). Her şeyi yaratan tek ve gerçek yaratıcı Allah’tır (el-En’âm 6/102; er-R’ad 13/16; el-Mü’min 40/62).

Yaratıcı Tanrı mefhumu beşeriyetin tanıdığı en eski din gerçeğidir. Çünkü ulûhiyyetin en tanıtıcı vasfı yaratıcı olmaktır. Yaratmayan ilâh, ma’bud olamaz. O halde Allah’tan başka ibadet edilecek ilâh (ma’bud) olamaz (el-Kehf 18/110; ez-Zümer 39/64; el-Mü’min 40/66).

Kur’an’da, Allah’ın yaratıcılığını ve yaratmasının niteliğini vurgulayan isimlere yer verilmiştir. Bunlardan örnekler verecek olursak:

el-Hâlık: Yaratıcı, yoktan yaratan.⁴³ Her şeyin Yaratıcısı.⁴⁴

el-Mübdiu: “Yaratan” Allah, mahlukatı maddesiz ve örneksiz ilk baştan yaratandır.⁴⁵ Aynı kökten gelen bir isim olarak el-Bediü: “Yeni eserler yaratan ve yarattığı şeylerle insanı hayrette bırakan Allah, örneksiz olarak acayip ve hayret verici âlemler icat edendir.”⁴⁶

el-Musavviru: “Yarattıklarına en güzel biçimde şekil veren Allah, her şeye başkalarına benzemeyecek şekilde bir suret, bir hususiyet vermiştir.”⁴⁷

En güzel isimler (el-A’râf 7/180; el-İsrâ 7/110; Tâhâ 20/8) ve güzel yaratıcılık (es-Sâffât 37/125) Allah’a aittir. Yarattığı her şeyi

⁴² Maurice Bucaille, *İnsanın Kökeni Nedir*, çev. Ali Ünal (İstanbul: İnsan Yayınları, 1984), 260.

⁴³ Abdullah Yeğin, *Osmanlıca Türkçe Yeni Lügat* (İstanbul: Hizmet Vakfı Yayınları, 1992), “Hâlık”, 190.

⁴⁴ Yazır, *Hâk Dini Kur’ân Dili*, 3/2014.

⁴⁵ Ali Osman Tatlısu, *Esmâ’ül- Hüsnâ Şerhi* (İstanbul: Akçağ Yayınları, 1972), 148-150; Yeğin, *Osmanlıca Türkçe Yeni Lügat*, “Mübdiü”, 467.

⁴⁶ Tatlısu, *Esmâ’ül- Hüsnâ Şerhi*, 236-238; Yeğin, *Osmanlıca Türkçe Yeni Lügat*, “Bedi”, 54.

⁴⁷ Tatlısu, *Esmâ’ül- Hüsnâ Şerhi*, 60-63; Yeğin, *Osmanlıca Türkçe Yeni Lügat*, “Musavvir”, 460.

güzel bir suretle yaratmıştır (el-Ahzâb 33/7). İnsan da en güzel biçimde yaratılmış (et-Tîn 95/4), ona güzel biçim verilmiştir (et-Teğâbün 64/3).

Allah mahlukâtı, özellikle insanı “bütün esmasına ayna olabilecek toplayıcılıkta yaratmış,”⁴⁸ “isimlerinin tecellisini göstererek kendisini tanıtmış ve yaratma sanatını izhar etmiştir.”⁴⁹ Nitekim Kur'an'da geçen “Biz insanı en güzel biçimde yarattık” (et-Tîn 95/4) ifadesi, en güzel isimlerin Allah'ın olduğu ve bütün güzel isimlerinin insanda yansıdığı düşüncesini duyurur.

İnsanın hayretini en fazla uyandıran, nefsimize olan güveni en fazla okşayan şeyin devamlı bir şeyler meydana getirme yeteneğimiz olduğu açıktır. Elimizle bir şeyler meydana getirdiğimizi görmektir.⁵⁰ Gerçekten bu, insanı hayrete düşüren, heyecanlandırıcı nadide bir durumdur. Allah'ın yaratıcılığı söz konusu olunca insan daha bir hayrete düşmektedir. “Yıldızlı sema kadar bir molekülün muhteşem nizamının da insanı “şuhud”dan “gayb”a doğru yönlendirdiğini benimseyen ya da böyle düşünmemize imkân veren bilim adamları vardır.⁵¹ Bir filozof, aynı zamanda bilim adamı olan J. Rostand'ın kendisine Allah'la ilgili bir soru sorulduğunda, “o ana değin Allah'ın varlığına inanmadığı, fakat bir biyolog olarak sonsuz derecede küçük düzeyde meydana gelen faaliyet üzerinde düşünürken ifade gücünü yitirdiğini itiraf etmesi”⁵² bunun sadece bir örneğidir.

Yaratılışında balçık, nutfe, alaka, bir çığnemlik et, kemikler (et giydirilmiş kemikler) gibi merhaleler sonrasında bambaşka ve en güzel bir yaratık olarak varlık sahnesinde yerini alan insan, yaratının yüceliğini işaret ediyor (el-Hac 22/12-13-14). Bu aynı zamanda insanın yaratılışının bir evrimle değil tedricen tahakkuk ettiğini de

⁴⁸ Veli Ulutürk, *Kur'an-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor* (İzmir: Çağlayan A.Ş., 1985), 88.

⁴⁹ Ulutürk, *Kur'an-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, 78.

⁵⁰ Eric Hoffer, *Kesin İnançlılar -Kitle hareketlerinin Anatomisi-*, çev. Erkil Günür (İstanbul: Arıkan Yayınları, 1988), 55-56.

⁵¹ Aydın, *Din Felsefesi*, 225.

⁵² Bucaille, *İnsanın Kökeni Nedir*, 26.

göstermektedir ki⁵³ ikisi ayrı şeyi ifade etmektedir. Zira insanın yaratılışını evrimle açıklamaya çalışan düşünce sistemleri “insan ile hayvanda birbirine benzeyen hususları, din ise aralarındaki farkları belirlemektedir.”⁵⁴

Kur’an Allah’a delil olarak bizzat insanın varlığını vukufu işler ve Allah’ın varlığının belgelerinin insanların kendi nefislerinde olduğunu⁵⁵ (Fussilet, 41/53), insanın bu varlık âleminin seçkin bir türü olarak Allah’ın yeryüzündeki halifesi olduğunu⁵⁶ (el-Bakara, 2/30) işaret eder.

2.2. Allah’ın İnsana Rızık Vermesi (Varlığının Devamını Sağlaması)

Allah insanı ve insan hayatı ile ilgili olan her şeyin yaratıcısıdır. O, insanın ihtiyaçlarını, imkân ve yeteneklerini bilen yegâne varlıktır. Allah’ın yaratıcılığı ‘bir defaya mahsus olup bitmiş’ bir şey değildir. “Allah, canlıların bedenlerini, vakit vakit çözülen ve gidenlerin yerini yeni unsurların almasıyla yenilenen bir nizama tabi tutarak yaratmıştır. İrade ettiği belirli vakte kadar beden varlıkta durmasını devamlı surette yenilemektedir.”⁵⁷ Aslında “Allah’ın âlemle ilgisi, âlemi yarattıktan sonra varlıkta tutmaktan ibaret değildir.”⁵⁸ Çünkü O, her an bir iştedir” (er-R’ad 13/2; es-Secde 32/5-6; er-Rahmân 55/29).

Yaratıcı Allah, mahlukatını var etmekte, aynı zamanda, bütün rızıkların yaratıcısı ve sahibi olarak (el-Mâide 5/58) onları varlıkta tutmaktadır. “Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki rızık Allah’a

⁵³ Said Ramazan el-Bûtî, *İslâm Akâidi -Yaratıcının Varlığı, Yaratılanın Görevi-*, çev. Mehmet Yolcu (İstanbul; Madve Yayınları, 1986), 147, 148.

⁵⁴ Ali İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslâm*, çev. Salih Şaban (İstanbul: Nehir Yayınları, 1993), 54.

⁵⁵ Şerafettin Gölcük, *Kuran’da İnsanın Değeri* (İstanbul: Pınar Yayınları, 1983), 26.

⁵⁶ Muhammed İkbâl, *İslâm’da Dîni Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev. N. Ahmet Asrar, (İstanbul: Bir Yayıncılık, ts.), 95; Bulaç, *İslam Düşüncesinde Din-Felsefe/Vahy-Akul İlişkisi*, 76.

⁵⁷ Ahmet Coşkun, “*Maturidi’nin Rızıkla İlgili Ayetleri Tefsiri*” (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1986), 171-172.

⁵⁸ Yıldırım, *Kur’an’da Ulûhiyet*, 197.

ait olmasın. (Allah) onun durduğu ve emanet bırakıldığı yeri bilir. Bunların hepsi apaçık bir kitaptadır” (Hûd 11/6). Yani “tüm rızıklar, kaderler, ömürler Levh-i Mahfuz'da kararlaştırılmıştır.”⁵⁹

Rızık, Kur'an'da çokça yer alan konulardan birisidir. Kur'an'a göre rızık, ya doğrudan doğruya veya sebeplendirme şeklinde tamamen Allah'a aittir. “İnsan olsun hayvan olsun, yeryüzünde dolaşan her ne varsa Allah fazlı ve keremiyle onların rızıkını tekeffül eder.”⁶⁰ Bu tekeffül rızık yaratılmasını ve ister tabii ister iradi(/kesbi) bir surette olsun ulaştırılmasını ifade eder.⁶¹

Yaratmaya yönelik Allah'ın isimlerinden örnekler verdiğimiz gibi, O'nun rızıklandırması ile ilgili isimlerinden de örnekler verebiliriz:

er-Rezzak: “Bol bol rızıklandırılan” Allah, bütün yaratılmışlara rızıkları ve faydalanacakları şeyleri ihsan edendir.⁶²

el-Basit: “Rızıkı yayan, genişleten” Allah, kuluna bol ihsanda bulun[andır].⁶³ Kur'an'daki takdim tarzı ve ilgili âyetlerin üslubundan hareketle yaratmada olduğu gibi rızık da Kur'an'da “Allah'ın varlığının [ve birliğinin] ispat vasıtası ol[arak]”⁶⁴ görülür.

el-Hâdî: İleride, “hidayet” bahsinde de yer vereceğimiz bu ismin rızıkla ilişkilendirilebilir içerimi şöyledir: “Her mahlûkun bekası ve varlığını sürdürmesi için gerekli olan yönlere yönelten, rızık arama yollarını, zarardan sakınmalarını ilham eden.”⁶⁵

el-Kerim: Cömert, mahlûklarına karşılıksız veren.⁶⁶ Allah'ın hiçbir karşılık beklemeksizin, bir istihkak sahibi olmayan insana varlık vermesi, onu bildiğimiz maddî- manevî seçkin vasıf ve istidat-

⁵⁹ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvet ü't-Tefâsir* (İstanbul: Dersaadet, ts.), 2/7.

⁶⁰ Sâbûnî, *Safvet ü't-Tefâsir*, 2/7.

⁶¹ Yazır, *Hâk Dini Kur'an Dili*, 4/2757.

⁶² Tatlısu, *Esmâ'ül- Hüsnâ Şerhi*, 68-69; Yeğin, *Osmanlıca Türkçe Yeni Lügat*, “Rezzak”, 583.

⁶³ Tatlısu, *Esmâ'ül- Hüsnâ Şerhi*, 73-74.

⁶⁴ Coşkun, “*Maturidi'nin Rızıkla İlgili Ayetleri Tefsiri*”, 176; Ulutürk, *Kur'an-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, 91.

⁶⁵ Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, 199.

⁶⁶ Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, 97.

larla donatması şeklinde tezahür eden bir ilâhî kerem söz konusudur.”⁶⁷

Allah’ın varlığını bilmek, ulûhiyyetinin tezahürlerinden olan rızıklandırması suretiyle de olur. Bunu daha genel bir ifadeyle nimete erdirilmek olarak da ifade etmek mümkündür ve bu durumda, yaratılma da bir nimet olarak anlaşılabilirliğinden her ikisinin ulûhiyyetin tezahürü ve Allah’ın mahlukatla münasebetinin bir kanıtı olarak yorumlanması, anlaşılır bir şeydir.

Allah’ın rahmeti bu dünyada tüm mahlukatı kuşattığından-
dır ki rızık, ne sadece insanlara ne de insanların sadece inananları-
nadır.⁶⁸ Ancak, insan olarak yaratılması ve yararlanma kabiliyeti
eşliğinde baştan aşağı gizli ve açık eksiksiz nimetlerle donatılması,
hasılı yer ve göklerin içinde bulunanlarla birlikte onun emrine ve-
rilmesi insana yapılan en büyük ilâhî ihsandır.⁶⁹ Zira o, “yeryüzü-
nün halifesi ola(rak) terkîb, tahlil ve tenkit gücüne, yetiştirme ve
üretme imkânına, yeryüzünü değiştirip, geliştirme kabiliyetine ve
hayat şartlarını kendi lehine tebdil etme kudretine sahip”⁷⁰ olarak
yaratılmıştır.

Allah’ın insana lütufları çoktur. Varlık bahşetme ve varlıkta
tutma gibi, insana doğruyu bulması, doğrudan yana tercihte bu-
lunması için akıl ve irade vermesinin yanı sıra vahiy ile de hidayeti-
ne imkân bahşetmesi hem çok büyük bir lütuf hem de Allah’ın in-
sanla münasebetinin önemli bir başka kanıtıdır. Yaratmadan ve
yarattıklarından gafil olmayan (Bakara 2/186; Mü’minûn 23/17)
Allah, gaflete düşmesin ve gaflette kalmasın (Yûsuf 12/3) diye hida-
yetine vesile olacak imkânlar bahşetmektedir.

⁶⁷ Yıldırım, *Kur’an’da Ulûhiyyet*, 99.

⁶⁸ Yazır, *Hâk Dini Kur’ân Dili*, 1/494, 495; Sâbûnî, 1/25.

⁶⁹ Said Havva, *İslâm’da Allah İnancı*, çev. Ramazan Nazlı (İstanbul: Hilal Yayınları, ts.), 104.

⁷⁰ Seyyid Kutub, *Fizilâl-il- Kur’an -Kur’an’ın Gölgesinde-*, çev. M. Emin Saraç vd. (İstanbul: Hikmet Yayınları, ts.), 8/118.

2.3. Allah'ın İnsana Hidayet Etmesi (Varlığına İstikamet Vermesi)

Allah'ın insanın hayatiyetinin devamını temin için tekellüfüne aldığı ve lütfettiği nimetlerden rızık olarak dile getirdiğimizi maddi gıda olarak ifade etmemiz durumunda, insanın doğruyu bulabilmesini sağlayıcı ve ona ittiba etmeyi teşvik edici lütuflarını da manevi gıdalar olarak değerlendirmek ve bunları vahiy ve tabi insanı vahye muhatap kılacak akıl olarak örneklemek mümkündür. Vahyin varlığı Allah'ın varlığını, vahyin varlık nedeni insanın varlık gayesini işaret eder. Çünkü vahiy insan içindir ve insanın onu anlamasıyla anlam bulur.⁷¹

“Hidaye”nin bir anlamı “lütuf ile yapılan rehberlik demektir.”⁷² Kur'an'a bakıldığında, aynı kökten gelen ve Allah'ın kendi ulûhiyyetini tanıtıcı vasıflarından birini ifade eden “doğru yola hidayet eden”⁷³ anlamında “el-Hâdi” ismini görürüz. Hidayet etme Hak İlâh'ın vasfındandır. Batıl ilahlar insanlara yol gösteremezler (Yûnus 10/35). Ulûhiyyetin bu yönünü ifade eden Allah'ın güzel isimlerinden başkaca örnekler de vardır:

el-Hâdî: Hidayet yolunu gösteren.⁷⁴ “Kendisini tanıma yolunu kullarına gösterip tanıtan.”⁷⁵

el-Fettah: “Önü açan, yol gösteren,”⁷⁶ “darlıktan kurtaran”⁷⁷

el-Münzil: “İnsanlara dinen fayda veya zarar verecek hususları önceden bildiren.”⁷⁸ el-Mürsil: “Gönderen,”⁷⁹ “insanlara resuller gönderen.”⁸⁰ el- Münzir: “ınzar edici,” uyarıcı. “İnsanlara, dinen fay-

⁷¹ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 129.

⁷² Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, 199.

⁷³ Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed bin Ahmed el-Gazâlî, *Esmâ'ül Hüsnâ Şerhi*, çev. M. Feriât (İstanbul: Merve Yayınları, ts.), 196.

⁷⁴ Yeğîn, *Osmanlıca Türkçe Yeni Lügat*, “Hâdi”, 183.

⁷⁵ Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, 199.

⁷⁶ Gazâlî, *Esmâ'ül Hüsnâ Şerhi*, 110.

⁷⁷ Yeğîn, *Osmanlıca Türkçe Yeni Lügat*, “Fettah”, 158.

⁷⁸ Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, 247.

⁷⁹ Yeğîn, *Osmanlıca Türkçe Yeni Lügat*, “Mürsil”, 493.

⁸⁰ Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, 248.

da veya zarar verecek hususları önceden bildiren.”⁸¹

“Kur’anî düşüncenin en tipik niteliklerinden biri, dinin “Allah’ın rehberliği” tarzında ele alınmasıdır. Bu anlayışa göre, İslâm manasında din, kelime anlamı “doğruya iletilmek” olan ihtidadan gayri bir şey değildir. Bu, Kur’an’da vahyin esas olarak inanma eğilimi gösterenler için merhamete dayalı bir yol gösterme (huda) olduğu şeklindeki temel vakianın yalnızca bir adımıdır.”⁸² Esasında Kur’an’a göre, Allah’ın merhameti gereği insanlara yol göstermesi sadece vahiy yoluyla değildir. Daha önce de işaret etmiş olduğumuz gibi Allah’ın insanlarla haberleşmeye dayalı münasebeti sözlü ve sözsüz olmak üzere iki türlü âyet ile ifade edilir: Sözlü âyetler ve sözsüz semboller. Sözlü olan âyet denince ilk önce akla vahiy gelir ki bir aracı (peygamber) ile iletilir. Sözsüz âyetler ise hiçbir aracıya gerek olmadan herkese doğrudan doğruya hitap ederler. Bütün insanlar, ilâhi sembollerin içinde yaşıyorlar ve bunları kavrayabilecek akıl kapasitesine sahiptirler. Yeter ki bu kapasiteyi işlet(ebil)iyor olsunlar. Sözsüz âyetler, sadece dış dünyada (âfâk) değil, insanın kendinde (enfüs), kendi derûnunda da vardır (Fussilet 41/53; ez-Zâriyât 51/20-21). Gerek dış dünyaya gerek kendine ve iç dünyasına yönelerek sözsüz âyetleri anlamlandırmada ve hakikat olana yönelmede aklın kılavuzluğu yadsınamaz. Akıl vasıtasıyla “Vacib ü’l Vücut’un varlığına, ilmine, hikmetine inanma ve O’na ta’zim, şükür ve ibadetin gerekliliğine kani olma imkânı peygamberliğin gerekliliğini tartışmayı haklı kılmamaktadır.”⁸³ Yine akıl sayesinde muhatap olunan sözlü âyetler ve onları insanlığa ulaştırıp açıklayan peygamberler yok yere gönderilmiş değildir.

Sözlü âyet denilince vahiy anlaşılır. Vahiy de alıcısı ve ileteni olarak peygamberi çağırıştırır. Zira vahiy olgusuyla yüzleşen ve insanları bundan haberdar eden odur. Kur’an zaviyesinden bakıldı-

⁸¹ Yıldırım, *Kur’an’da Ulûhiyet*, 247.

⁸² Toshihiko İzutsu, *Kur’ân’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selâhattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, ts.), 256.

⁸³ Muhammed Reşid Rıza, *Muhammedî Vahiy*, çev. Salih Özer (Ankara: Fecr Yayınları, 1991), 31.

ğında görülecek olan, vahyin en son ve en mütekâmil bir biçimde ilâhi kitap olarak Kur'an'la somutlaştığıdır. Bu birbiriyle ilintili üç unsur hakkında ayrı ayrı açıklamalarda bulunabiliriz:

2.3.1. Peygamber ve Peygamberlik

Tezahürsüz ulûhiyyet olmaz. Allah'ın insana hidayet etme yollarından birisi, belki de -diğerlerini öncelediğinden- en önemlisi olan peygamberlik ulûhiyyetin tezahürlerinden biridir. “Muayyen devirlerde insanları Allah'ın birliğine ve O'ndan başkasına kulluk etmemeye davet eden peygamberlerin gönderilmesine ihtiyaç duyulmuştur”⁸⁴ ve Allah hidayet yolunu göstereceğini diye insanı eğitene, kendilerine hidayet bahşettiği (el-En'am 6/90; Meryem 19/58) “peygamber[ler] vasıtasıyla mesaj göndermiştir. Üç dinin kutsal kitapları ve gelenekleri bu temel hususta en ufak bir şüpheye mahal bırakmaz.”⁸⁵ Kadın olsun erkek olsun her mü'min, bildirimde bulunmak üzere Allah'ın insanlar arasında seçilmiş bazı kişileri peygamber olarak gönderdiğine inanmak durumundadır.⁸⁶ “İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed tarafından ilan edilen mesajlar, beşerî varoluşun temelini oluşturan manevî gerçekleri her defasında yeni bir biçimde dile getir[miş] ve bunları yay[mışlardır.]”⁸⁷ Farâbi'nin deyişiyle Allah'ı tanımanın ahlâkî ve fikrî olgunluğu verilmiş olan her Peygamber Hâk İlâh'ı, hakiki yönleriyle tanıtarak beşeriyetin doğru ve sağlam bir ulûhiyyet anlayışı kazanmasında bir nevi anahtar konumundadır.⁸⁸ Çünkü peygamberler, “insanlara doğrudan Allah'a giden yolu açarlar.”⁸⁹ Bu sebeple “peygamberin izinden giden her in-

⁸⁴ Abdurrezzak Nevfel, *Allah ve Modern İlim*, çev. Akif Nuri (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1979), 1/15,16.

⁸⁵ İsmâil Râci el-Farûkî, *İbrahimî Dinlerin Diyalogu*, çev. Mesut Karaşahan (İstanbul: Pınar Yayınları, 1993), 16.

⁸⁶ Muhammed Abduh, *Tevhîd*, çev. Sabri Hizmetli (Ankara: Fecr Yayınları, 1986), 131, 132.

⁸⁷ Lazslo, *Evrensel Düşünmek -Küçülen Dünyanın Yeniden Şekillenmesi-*, 155.

⁸⁸ Nevin Abdulhalık Mustafa, *İslam Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Ak-yüz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 129.

⁸⁹ Abduh, *Tevhîd*, 163; J. M. S. Baljon, *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, çev. Ş. Ali Düzgün (Ankara: Fecr Yayınları, 1994), 91; Mustafa, *İslam Siyasî Düşünce-*

sana Allah'a ulaşma yolları açık demektir.”⁹⁰ “Peygamberler insanlara, sarsılmaz bir kararlılıkla Hâk İlâhı, hakiki yönleriyle tanıtarak Allah'ı, Allah olarak görebilecekleri hakiki ulûhiyyet konusunda ve insanın vazife ve mesuliyetlerini, yaratılış gaye ve neticelerini tanıtarak kendilerini kul olarak görebilecekleri hakiki ubûdiyyet konusunda teyakkuz durumuna geçmeleri için vicdanlarını silkeleyerek uyandırma yolunda büyük çabalar sergilemişlerdir.”⁹¹

Kur'an'dan yola çıkarak peygamberlikle ilgili birçok tespitte bulunulabilir. Belli başlı örnekler vermek gerekirse: Peygamberlik vehbîdir (Âl-i İmrân 3/179; en-Nahl 16/2; el-Hac 22/75). İnsanlara gönderilen peygamberler kendileri gibi insandır. Lakin vahiy alırlar (İbrâhîm 14/11; Fussilet 41/6) ve bu vahye evvela kendileri uymakla yükümlüdürler (Yûnus 10/15; el-Ahkâf 46/9). Kendi milletlerinin dillerini konuşurlar (İbrâhîm 14/4). Peygamberler mucizeyle desteklenmişlerdir (el-En'am 6/109). Bütün peygamberlerin gönderiliş maksadı kulluğun sadece Allah'a yapılacağını bildirmek yani “tevhîd”i ikame etmek içindir ki en son (el-Ahzâb 33/40) Hz. Muhammed'in evrensel (el-Enbiyâ 21/107) rehberliğinde ortaya konulmuştur.⁹² Allah O'nu hidayet ve hak din ile göndermekle ilâhî risaleti tamamlamıştır.⁹³

2.3.2. Vahiy

Peygamberi peygamber yapan dolayısıyla diğer peygamberlerle ortak oldukları en önemli unsur vahiy almasıdır. Allah'ın peygamberine vahiy ile lütufta bulunması salt onunla konuşmak için değildir. Onları aşarak kullarına bildirmek istediklerini bir bildirme

sinde Muhalefet, 129.

⁹⁰ Gölcük, *Kuran'da insanın Değeri*, 62.

⁹¹ Kutub, *Fizilâl-il- Kur'an -Kur'an'ın Gölgesinde-*, 6/114; Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 177; Ulutürk, *Kur'an-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, 93.

⁹² Fazlurrahman (Ensari) *İlimden, Felsefeden Dine*, çev. Kemal Kuşçu (Ankara: Nur Yayınları, 1967), 64; Ulutürk, *Kur'an-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, 94.

⁹³ Muhammed Ebu Zehra, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Birleşik Yayınları, 1993), 1/8.

ve onlarla iletişim kurmadır.⁹⁴ Yani “Yaratıcı Kudret’in kendisi kanalıyla insanlarla münasebet kurduğu ve onları bir tutum takınmağa çağırıldığı ilâhî bir faaliyet şeklidir.”⁹⁵ Vahiy, Allah’ın insanı hidayet yoluna iletecek rahmetidir. Bu yola yöneltmede, temasına sunduğu sözsüz âyetlerinin yanı sıra gönderdiği sözlü mesajdır.⁹⁶ “Vahiy, ayetler göndermenin çok özel durumundan başka bir şey değildir (...) bu özel şekilde gönderilen ayetler, tabiata ait olan ve bundan dolayı sağduyuya sahip her insanın kavrayabileceği öteki ayetlerden tamamen farklıdır.”⁹⁷ Vahiy olağanüstü özel bir konuşma durumuna getiren şey o konuşmada konuşanın Allah, muhatabının da insan olmasıdır. “Üç büyük dinin yani Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet’in en karakteristik ve ayırt edici müşterek yanı, bunlara göre gerçeğin tek garantisinin Allah tarafından vahyedilmiş olmasıdır. Ancak Allah’ın vahyettiği şey gerçektir.”⁹⁸

“Allah’ın iradesi her şeyi kuşattığı için evrende ve insanların hayatlarında meydana gelen her türlü olay birer ayet[sözsüz vahiy] olarak nitelendirilebilir [ve] bu olaylarla Allah’ı tanımak pekâlâ mümkün”⁹⁹ olsa da bunu başaramayacak olanlara, daha geç başarak olanlara¹⁰⁰ ve nihayetinde başarsa da kemâl düzeyinde bir idrakten mahrum kalacaklara sahih bir ulûhiyyet anlayışı ve kavrayışına sahip olabilmenin kılavuzu olarak vahyin sözlü olanı görmektedir. Çünkü Kur’an’a göre vahiy, İnsanlara Allah’ın bir desteği, bir rahmeti, bir nuru, bir açıklaması ve yol göstermesidir (el-Bakara 2/2, 185; Âl-i İmrân 3/138; Lokman 31/2-3).

⁹⁴ İzutsu, *Kur’ân’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 8.

⁹⁵ William Montgomery Watt, *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, çev. Mehmet Aydın (Ankara: Hülbe Yayınları, 1982), 25.

⁹⁶ Halis Albayrak, *Kur’an’da İnsan-Gayb İlişkisi*, (İstanbul: Şule Yayınları, 1993), 260.

⁹⁷ İzutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, 142.

⁹⁸ İzutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, 143.

⁹⁹ Ali Ünal, *Kur’an’da Temel Kavramlar* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1986), 48-49.

¹⁰⁰ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 367.

2.3.3. Kitap

Sözlü vahyi temsil eden kitap ile Allah tarafından sözlerin en güzeli olarak indirilen kastedilmektedir (ez-Zümer 39/23) ki o da hasseten hidayet kaynağı olan Kur'an'dır. (Âl-i İmrân 3/138). Daha önceki toplumların sahifeleri, Zebur'u, Tevrat'ı ve İncil'i vardır. Fakat son peygamber sonrasındaki insanlığa bir hitap olarak görünen Kur'an'dır (İbrâhîm 14/52; Fâtır 35/32). Genelde vahiy, özelde Kur'an, Allah-insan münasebetinde Allah'tan insana ulûhiyyetin sözlü tezahürünü ifade eder.¹⁰¹ Allah'ın kelamı olarak bilinmesi bundandır. Allah'ın insanoğluyula konuşması, ona yol göstermesidir. Allah'a ve ahiret yurduna giden ve sonunda mükafat olan doğru yolu insana göstermek, bâtil ve sonunda ceza/azap olan yollardan sakındırmak maksadıyla peygamber vasıtasıyla insanlığa iletilmiş bir kitaptır Kur'an.¹⁰² Hidayet için gönderilmiş bir kitap olarak hidayeti ilgilendiren her şeyi ihtiva etmektedir.

Gerek tevhidi öne çıkararak gerek yerleşik toplum kabullerinin yanlışlarına dikkat çekerek ulûhiyyetin ihmale gelmez ehemmiyetini dikkate sunan Kur'an, "insanı yeryüzündeki şerefli yerinden koparıp kendisi gibi hatta bazen kendisinden daha basit yaratıklara tapınma seviyesine düşüren şirk ve putlaştırma gibi beşer fitratını kirleten pislikleri, insanın aklını ve düşünce özgürlüğünü ifsat eden, önceki nebilerin ortaya koydukları tevhidi şirke, hakkı batıla ve hidayetlerini de sapıklığa dönüştüren [inanç ve uygulamaları] kökünden söküp atmak için gönder[il]miştir."¹⁰³

Kur'an'a bakıldığında, peygamberlerin gelişi ve tebliğlerine başlamalarıyla insanların, inandıkları peygamberlerinin kılavuzluklarından yararlanarak insan olma kabiliyetlerini işletip geliştirenler ve peygamberlere inanmayıp, onlara inatla karşı duranlar olmak üzere başlıca iki gruba ayrılmış oldukları, peygamberlerine kulak

¹⁰¹ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 9.

¹⁰² Cemil Polat, *Kur'an "Temel İlkeler"*, (İstanbul: İlke Yayınları, 1992), 13.

¹⁰³ Rıza, *Muhammedî Vahiy*, 131; Yusuf Şevki Yavuz, *Kur'an-i Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu* (Bursa: İlim ve Kültür Yayınları, 1983), 45.

veren birinci gruptakilere karşılık olarak mükafata, ikinci gruptakiler için ise karşılık olarak mücazata ve tabi Allah'ın adaleti eşliğinde vurgu yapıldığı görülür.¹⁰⁴

2.4. Allah'ın Adaleti (İnsanın Varlığını Anlamlandırması)

Allah'ın adaletini geniş bir çerçevede değil, kendi yapıp ettiklerinden dolayı insanları, özellikle öte dünyada (ahirette), hak ettikleri mükâfat ile ya da ceza ile muamele etmesi anlamıyla konu ediyoruz. Allah'ın yaratması, rızık vermesi, akıl ve vahiy kılavuzluğunda hidayete yol vermesi ve mükafat ve mücazat ile neticelenecek bir hesap görücü olması rahmetinin tecellileri ve ulûhiyyetinin akla uygun nişaneleridir. Bunların her biri sorgulamaya konu olan hususlar ise de Allah'ın “adalet” sıfatından bağımsız olmayan hesap görücü olması daha bir öne çıkanlardandır.¹⁰⁵

Adalet nedir? mutlak bir adaletten söz edilebilir mi? yoksa adalet izafi(/rölatif) midir? Farklı zaviyelerden değerlendirmeye konu olduğundan düşünce tarihinde birbirinden farklı ve birbirine muhalif adalet tanımları ve ilgili yaklaşımlar söz konusudur. İnsanın adaleti eksen alındığında, çoğunlukla izafiliği yönünde bir eğilim gözlenir. Bunu birbirine tamamen zıt görüşlerle örneklemek mümkündür. Şöyle ki: Thrasymakhos “adalet, güçlüye, egemen olana yarayan, güçsüze zararlı olan şeydir”¹⁰⁶ der. Kallikles ise adaletin “güçsüzlerin, kendilerini korumak için güçlülere karşı kurdukları bir tuzak”¹⁰⁷ olduğunu söyler. Bununla beraber, adaleti izafi görmeyen ve adaleti ismiyle müsemma bir içerikle ele almaya çalışan tanım(lama)lar da vardır. “Herkes kendine uygun düşeni, kendi hakkı olanı verme”¹⁰⁸ olarak getirilen tanım bunun bir örneği olarak görülebilir.

Herkes hakkıyla muamele eden, zulmetmeyen ve mutlak

¹⁰⁴ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an -Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri-*, 2/ 42.

¹⁰⁵ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, 54.

¹⁰⁶ Eflatun, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyyüboğlu ve M. Ali Cimcoz (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), 29.

¹⁰⁷ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 46.

¹⁰⁸ Hasan Eren vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988), 1/13.

manada adil olan Allah'tır. İnsan her ne kadar adaleti izafi görmek zorunda değilse ve adaleti tesis etme imkânına sahip ise de bu konuda zafiyet yine insan için söz konusu edilebilir, Allah için değil. Çünkü adalet de O'nun ulûhiyyetinin tezahürüdür. Allah'ın Esmâü'l-Hüsna'sından bu tezahürün ifadeleri olan bazı isimlere yer vererek bahsi sürdürüelim istiyoruz:

el-Hakim: "Gerçek ve tam manasıyla hükmeden O'dur. O'nun verdiği hükmü kimse bozamaz (niçin böyle hüküm verdin diye kimse soramaz)."¹⁰⁹ "Hâkim'in en bariz vasfı zulmü önlemesidir. Hakim'in hikmeti ise taraf tutma arzusunu menetmiş olan kimse- dir."¹¹⁰ "Haklı ve haksızı ayırıp hâk ve âdalet üzere hükmeden."¹¹¹

el-Hasib: "Muhasebe eden,"¹¹² "zabt ve tespit eden."¹¹³ "Ahi- rette hesaba çek[en],"¹¹⁴ "adaletle muhasebe eden"¹¹⁵ anlamına ge- len bu isim Kur'an'da Allah için yalnız bir âyette bulunur (el-Enbiyâ 21/47).

el-Ğaffâr: Çok bağışlayıcı olan.¹¹⁶ et-Tevvab: Her tevbe edi- şinde, "kullarının tevbelerini kabul eden."¹¹⁷ Şedîdu'l- İkâb: "Cezası şiddetli olan."¹¹⁸ Doğrusu Allah, hem mağfiret hem de elem verici azap sahibidir.¹¹⁹

Adalet, Kur'an'ın ahlâkî bir ilke olarak benimsenmesini iste- diği bir sıfattır. Hüküm verenlerin en hayırlısı olan (el-A'râf 7/87; Yûnus 10/109; Yûsuf 12/80) ve adaletle davrananları seven (el- Hucurât 49/9), insanların birbirlerine karşı adaleti gözetmelerini isteyen (en-Nisâ 4/58; el-A'râf 7/29; en-Nahl 16/90) Allah, elbette

¹⁰⁹ Gazâlî, *Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, 118.

¹¹⁰ Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyet*, 175.

¹¹¹ Yeğin, *Osmanlıca Türkçe Yeni Lügat*, "Hâkim", 187.

¹¹² Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyet*, 259.

¹¹³ Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyet*, 259.

¹¹⁴ Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyet*, 259.

¹¹⁵ Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyet*, 233.

¹¹⁶ Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyet*, 158.

¹¹⁷ Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyet*, 254.

¹¹⁸ Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyet*, 245.

¹¹⁹ Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyet*, 246.

adildir. Ancak her ne kadar “adalet sahibi, verdiği hükümde adaletten ayrılmayan” anlamıyla el-Adil ismine yer verildiği¹²⁰ vaki ise de bu ismin bu kalıpta ifadesi Kur'an referanslı değildir. Esmâü'l Hüsnâ içerisinde hadis referanslı isimlerin de yer aldığını biliyoruz.

Ulûhiyyet telakkisinin sorunlu olması durumunda, düşünür dahi olsa bir kimsenin ulûhiyyetin tezahürleri noktasında sığ görüşlere sahip olduğunu gözlemlemek mümkündür. Örneğin bir programda filozof “B. Russell'a şöyle bir soru yöneltilmiştir: Eğer öldükten sonra bir öteki dünya var da bu dünyada inanmadığınız Tanrı, “Bana niçin inanmadın?” diye sorarsa ne cevap vereceksiniz? Russell'ın bu soruya verdiği karşılık şu olmuştur: “Tanrım, bana var olduğuna ilişkin niçin doğru dürüst bir delil göstermedin?”¹²¹ Bu alıntı üzerinden birçok açıdan eleştiride bulunmak mümkündür. Lakin sadece ulûhiyyetin bir tezahürü olarak adalet üzerinden bir tespit ve tenkitte bulunmak isteriz: Russell bu sorusuyla aslında zımnen Allah'ın adaletini sorgulamaktadır. Zira -iddia edildiği üzere- Allah'ın kendini yeterince tanıtmadan “Bana niçin inanmadın?” diye hesap sorması, ortada bir adalet sorunu olduğuna işaret eder. Aca-ba durum öyle midir? Russell, ya Allah'ın huzurunda bir tek kendinin var olduğunu ya da Allah'ın huzurunda var olan herkesin kendisi gibi olduğunu hesap etmiş olmalıdır. Çünkü Russell'ın haklı sayılabilmesi için bu dünyada Allah'a inanan ve öte dünyada Allah'ın rızasını kazanmış hiç kimsenin olmaması lazım gelirdi. Allah'ın huzuruna çıkacak olan bir tek Russell olmayacağına göre. Halbuki Kur'an, Allahtan hoşnut ve Allah'ın da kendilerinden hoşnut olduğu cennetlik kullarından bahseder (el-Fecr 89/27-30).

Allah'ın adaleti konusunda sığ düşünceye dair bir diğer örnek: Namaz için camiye her gelişinde, caminin dış duvarına parmaklarını sürterek giriş kapısına doğru ilerlediğini gördüğüm emekli bir din görevlisi olan yaşlı adama -başkasının da ona bakarak aynı davranışta bulunduğunu fark etmem üzerine- davranışının nedeni-

¹²⁰ Gazâli, *Esmâü'l Hüsnâ Şerhi*, 126-131.

¹²¹ Aydın, *Din Felsefesi*, 181.

ni sorduğumda, “Namaza geldiğime parmaklarım şahitlik etsin diye” cevabını vermişti. Kur’an, öte dünyada şahit olarak kişilerin azalarının dile geleceğini ifade eder (Yâsîn 36/65; Fussilet 41/20-22; el-Kıyâme 75/14-15). Lakin bu, kişinin aleyhine olan durumlarda ve itiraz sadedinde söyleyeceği bir şeyi kalmasın diyedir. Allah’a karşı şahit getirme düşüncesi sığ ve fasit bir düşüncedir. Zira Kur’an ister iyi ister kötü olsun Allah’ın hiç kimsenin hiçbir amelini zayi etmeyeceğini söyler: “Biz kıyamet günü için adalet terazileri koyarız da hiç kimse en küçük bir şeyle haksızlığa uğratılmaz. Bir hardal tanesi kadar da olsa [iyi ya da kötü] her şeyi getiririz [tartıya koyarız]. Hesap gören olarak biz yeteriz (el-Enbiyâ 21/47). Allah’ın âdil yargılamasını ifade eden şu iki âyet de meseleyi gayet vazih olarak içermektedir. “Artık rabbinin nuruyla yer aydınlanır, hesap kitap ortaya konur; peygamberler ve şahitler getirilir, insanlar hakkında doğruluk ve adalet ölçüsüne göre hüküm verilir, onlara asla haksızlık edilmez. Herkese yaptığının karşılığı tastamam ödenir; Allah onların yaptıklarını en iyi bilmektedir (ez-Zümer 39/69-70).

Allah “adalet” gereği, insanlara bu dünyada yaptıklarının karşılığının mükafat (va’d) yahut mücazat (va’id) olarak verilmek üzere hesaba çekilecekleri ikinci bir hayatın varlığına hükmetmiştir. Hayat, ahirette tekrar tecelli edecektir. Çünkü ihyâ ulûhiyyetin tanıtıcı delillerindedir. Gerçek ilahın bir vasfı yoktan yaratmak ise, bir vasfı da ölüleri diriltmek (el-Hac 22/5; er-Rûm 30/27) ve âdil olarak yargılamaktır. Sahte tanrılar ne yaratabilir ne ölüyü diriltebilir (el-A’raf 7/191) ne de hükmedebilir (el-Mü’min 40/20). Ahiret ve hesap gününe iman dinde önemli bir iman esası olmasına rağmen tarihte, dünyaya öyle bir boyutta meftun olduklarından dejenerasyona uğrayarak bu dünyanın dışında Allah’ın herhangi bir mükafatının ya da mücazatının olacağını düşünemez hale gelip dinlerine dair tahrif edici boyutta yoz ve saptırıcı tasavvurlar geliştiren kimseler olmuştur.¹²²

¹²² Mevdûdi, *Tefhimu’l-Kur’an -Kur’an’ın Anlamı ve Tefsiri-*, 2/259.

İman meselesinde öncelikle inanılması gereken Allah'ın varlığı ve birliği meselesidir. Diğer iman esasları onu takip eder. Allah'a iman olmadıkça ahirete imandan söz edilemez. Varlığını ilgili bulunduğu bir başka kavrama borçlu olan bağıl kavram olarak örneğin anne, çocuğu; karı, kocayı kavramsal olarak nasıl ki çağrıştırır ise "dünya" kavramı da ahiret kavramını içerir, yani gelecek âlemi öylece çağrıştırır. Ahiret de öyle. Kur'an'da, bu iki kelimeden hangisi kullanılırsa kullanılsın, bu çağrışım gözlenebilir.¹²³ Her şeyin sahibi ve hâkimi adil bir Tanrı'nın var olmasının, ahiret hayatının varlığını gerekli kıldığı, ahiret hayatının varlığının kabul edilmemesinin dünya hayatını ve insanın varlığını anlamsız kılacağı düşüncesi anlaşılmaz değildir. Bununla beraber, Allah'a inandığını lakin ahiretin varlığına inanmadığını söyleyenler vardır.

Geçmişten günümüze adaletle ilgili olarak şu sorular insanları meşgul etmiştir: Adaletin tam olarak tecelli edeceği bir dünyanın var olması gerekmez mi? Kötünün tekdir, iyinin ise takdir edileceği bir dünya yoksa, ahlâkî olgunluk için harcanan onca çaba abes olmaz mı? Tabi ki adil bir Tanrı'ya olan inanç, adaletin tam olarak tecelli edeceği bir âlemin olmasına olan inancı besler. "Hikmet sahibi bir yaratıcının insanı yaratıp, onu akıl ve hikmetle donatıp, güç ve kuvvet bahşedip, sonra onu hiçbir sorumluluk taşımadan, iyi ya da kötü yaptıklarının hesabını vermeden, istediğini yapmakta serbest bırakacağı düşünülemez."¹²⁴

Dinin ve dindarlığın ilk şartı, akıl ve ihtiyardır. Akıl olmayınca dinin taalluk ve teklifi bulunmayacağı gibi, ihtiyar bulunmadıkça da dindarlık bulunamaz.¹²⁵ Fatıha suresinde geçen "din günü" (el-Fâtıha 1/4) ahirette "hesap günü"¹²⁶ olduğuna göre, dinen mükellef (akıl ve irade sahibi) olanların hesaba çekilecekleri gün demektir. Allah adil olduğu için kuluna zulmetmez. Ona sorumluluk yükledi-

¹²³ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 78.

¹²⁴ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an -Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri-*, 2/477.

¹²⁵ Yazır, *Hâk Dini Kur'ân Dili*, 1/84.

¹²⁶ Yazır, *Hâk Dini Kur'ân Dili*, 1/82-83; Kutub, *Fizilâl-il- Kur'an -Kur'an'ın Gölgesinde-*, 1/41; Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an -Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri-*, 1/35.

ğine göre, sorumluluğun icaplarını yerine getirecek ön şartlarını da vermiştir. Aksi durumda, Allah'ın kuluna zulüm yapmış olduğu düşünülürdü. Oysa Allah her türlü zulümden uzaktır (Âl-i İmrân 3/182).

Sonuç

Katıyetle ifade ederek dinî düşünce tarihine ve ihtiyatla ifade ederek düşünce tarihine hatta tarihe yön veren en önemli konunun Tanrı hakkındaki inanç ve fikir olduğu dile getirilebilir. Kişilerin ve toplumların Tanrı tasavvuru her nasılsa, o kişi ve toplumların değer yargılarının da bu esaslar üzerine şekilleneceği açıktır. Bu yüzden ulûhiyyet anlayışının mahiyeti önemlidir. Çünkü insanın tüm hayatını etkileyen, Tanrı'ya yönelik kulluk olarak beliren münasebetini şekillendiren ulûhiyyet anlayışdır. Kur'an'a bakıldığında, yanlış ulûhiyyet telakkilerine karşı, alâmetlerine yer vererek gerçek ulûhiyyeti öne çıkardığı görülür.

Kur'an, Allah'ın insanı "eşref-i mahlukat" payesiyle en güzel surette yaratmış, ona ruh/hayat bahşetmiş, engin rahmeti ve geniş lütfundan nimetler sunarak, güzel rızıklarla rızıklandırarak hayatını sürdürme imkânını lütfetmiş, yaratmasındaki hikmeti gereği onu başı boş bırakmayıp, onun dilini konuşan elçi(peygamber)ler görevlendirmiş ve beraberlerinde hayra, doğruya yöneltecek rehber kitaplar göndermiş olduğunu ve tüm bu lütuflardan sonradır ki adaleti gereği hesabı, mizanı ve mücazâtı vadettiğini bildirir. Bunlar mutlak olarak Hâk İlah'ı yani Allah'ı işaret eden tasarruflardır.

Kur'an ulûhiyyetin tezahürlerine yer verdiği gibi, olması gereken şekliyle insan özelinde ubûdiyyetin tezahürlerine de yer verir ki kişi, Kur'an'ın beyanı doğrultusunda, Hâk ulûhiyyeti kavrasın ve aynı doğrultuda ubûdiyyetine anlam kazandırsın. Çünkü insan, biyolojik yönüyle hayvandan çok farklı durumda değildir. Sünnetü'llah'a tabidir. Onun maddi yapısı kâinatın bir parçası olarak fonksiyon yürütür. O hayat ve rızka kavuşmada diğer yaratıklardan ayrılmaz. Onu diğer yaratıklardan ayıran özellik başka bir yönde gerçekleşmektedir. Allah'ın kendisine bağışladığı akıl, irade gücünü kullanarak, O'nun bir başka lütfu olan vahye kulak vermek ve onun

kılavuzluğunda âhireti ıskalamayan bir anlayışla Allah karşısında kulluk konumunu şirkten uzak bir şekilde tahkim etmek suretiyle elde edeceği şeref ve faziletle diğer varlıklardan ayrılabilir.

Hak İlah'ı hakiki vasıfları ile tanımamak O'nu hiç tanıtmaktan daha hafif bir durum değildir. Allah tasavvurunun diğer tanrı tasavvurlarından ve kendi varlığının diğer varlıklardan apayrı olduğunu görme noktasında kişiye görüş kazandıracak olan hakiki ulûhiyyet bilincidir. Öyle ki onun bu bilince sahip olmayan insanlardan farklı olabildiğini gösterecek olan yine aynı bilinçtir.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed. *Tevhîd*. çev. Sabri Hizmetli. Ankara: Fecr Yayınları, 1986.
- Abdulbâkî, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemu'l-muferes li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986.
- Akkad, Abbas Mahmud. *Kur'ân Felsefesi*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: Nur Yayınları, ts.
- Albayrak, Halis. *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi*, İstanbul: Şule Yayınları, 1993.
- Atay, Hüseyin. *Kur'ân'a Göre Araştırmalar-I*. Ankara: y.y., 1993.
- Ateş, Süleyman. *Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâlî*. Ankara: Kılıç Kitabevi, ts.
- Ay, Mehmet Emin. *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1993.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, 1990.
- Baljon, J. M. S. *Kur'ân Yorumunda Çağdaş Yönelimler*. çev. Ş. Ali Düzgün. Ankara: Fecr Yayınları, 1994.
- Boutroux, Emile. *Çağdaş Felsefede İlim ve Din*. çev. Hasan Kâtipoğlu. İstanbul: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Bulaç, Ali. *İslam Düşüncesinde Din-Felsefe/Vahy-Akıl İlişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1994.
- Bûti, Said Ramazan. *İslâm Akâidi -Yaratıcının Varlığı, Yaratılanın Görevi-*. çev. Mehmet Yolcu. İstanbul: Madve Yayınları, 1986.

- Coşkun, Ahmet. “*Maturidi'nin Rızıkla İlgili Ayetleri Tefsiri*”. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1986.
- Ebu Zehra, Muhammed. *Son Peygamber Hz. Muhammed*. çev. Mehmet Keskin. 2 Cilt. İstanbul: Birleşik Yayınları, 1993.
- Eflatun, *Devlet*. çev. Sabahattin Eyyüboğlu ve M. Ali Cimcoz. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Eren, Hasan vd., *Türkçe Sözlük*. 2 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, Yeni Baskı, 1988.
- Farûkî, İsmâil Râci. *İbrahimî Dinlerin Diyalogu*. çev. Mesut Kardeşhan. İstanbul: Pınar Yayınları, 1993.
- Fazlurrahman (Ensari) *İlimden, Felsefeden Dine*, çev. Kemal Kuşçu. Ankara: Nur Yayınları, 1967.
- Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*. çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Fecr Yayınları, 1987.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed bin Ahmed. *Es-mâü'l Hüsnâ Şerhi*. çev. M. Feriştat. İstanbul: Merve Yayınları, ts.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 23. Basım, 1991.
- Gölcük, Şerafettin. *Kuran'da İnsanın Değeri*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1983.
- Havva, Said. *İslâm'da Allah İnancı*. çev. Ramazan Nazlı. İstanbul: Hilal Yayınları, ts.
- Hoffer, Eric. *Kesin İnançlılar -Kitle hareketlerinin Anatomisi-*. çev. Erkil Günür. İstanbul: Arıkan Yayınları, 4. Basım, 1988.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Zakir Kadiri Ugan. 3 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1986.
- İkbal, Muhammed. *İslâm'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*. çev. Sofi Huri. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999.
- İzzetbegoviç, Ali. *Doğu ve Batı Arasında İslâm*. çev. Salih Şaban. İstanbul: Nehir Yayınları, 1993.
- İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Kevser Yayınları, ts.

- İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selâhatin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2. Basım, ts.
- Keklik, Nihat. *Muhyiddîn İbn'ül Arabî*, el-Futûhât el-Mekkiyye. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Kutub, Seyyid. *Fizilâl-il- Kur'an -Kur'an'ın Gölgesinde-*, çev. M. Emin Saraç vd. 16 Cilt. İstanbul: Hikmet Yayınları, 3. Basım, ts.
- Küçük, Hasan. *Mukayeseli İslâm ve Batı Felsefelerinde Sistemik Problemler*. İstanbul: Fatih Yayınları, 1974.
- Lawrence, T. E. *Bilgelğin Yedi Direği*. çev. Yusuf Kaplan. İstanbul: Rey Yayıncılık, 1991.
- Lazslo, Ervin. *Evrensel Düşünmek -Küçülen Dünyanın Yeniden Şekillenishi-*. çev. İbrahim Serhat. İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. *Felsefeye Giriş*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 4.Basım, 1993.
- Mustafa, Nevin Abdulhalık. *İslam Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhimu'l-Kur'an (Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri)*. çev. Muhammed Han Kayânî vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Münevver, Muhammed. *İkbal ve Kuran'î Hikmet*. çev. M. Ali Özkan. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Nevfel, Abdurrezzak. *Allah ve Modern İtim*. çev. Akif Nuri. 2 Cilt. İstanbul: Hikmet Yayınları, 1979.
- Polat, Cemil. *Kur'an "Temel İlkeler"*. İstanbul: İlke Yayınları, 1992.
- Rıza, Muhammed Reşid. *Muhammedî Vahiy*. çev. Salih Özer. Ankara: Fecr Yayınları, 1991.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvet ü't-Tefâsîr*. 3 Cilt. İstanbul: Dersaadet, ts.
- Suruş, Abdulkerim. *Biz Hangi Dünyada Yaşıyoruz*. çev. Hüseyin Hatemi. İstanbul: Seçkin Yayıncılık, 1986.
- Tatlısu, Ali Osman. *Esmâ'ül- Hüsnâ Şerhi*. İstanbul: Akçağ Yayınları, 6. Basım, 1972.
- Ulutürk, Veli, *Kur'an-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*. İzmir: Çağlayan A.Ş., 1985.

- Ünal, Ali. *Kur'an'da Temel Kavramlar*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1986.
- Watt, William Montgomery. *Modern Dünyada İslâm Vahyi*. çev. Mehmet Aydın. Ankara: Hülbe Yayınları, 1982.
- Yavuz, Yusuf Şevki. *Kur'an-i Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*. Bursa: İlim ve Kültür Yayınları, 1983.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hâk Dini Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1971.
- Yeğin, Abdullah. *Osmanlıca Türkçe Yeni Lügat*. İstanbul: Hizmet Vakfı Yayınları, 1992.
- Yıldırım, Suat. *Kur'an'da Ulûhiyet*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1987.
- Yüksel, Nevzat. *Konularına Göre Kur'an-ı Kerim Fihristi*. İstanbul: Bayrak Yayınları, 1995.

The Relationship between God and Man within the Context of Divinity in the Qur'ân

Summary

If a relationship between philosophy and religion is to be mentioned, then even if it is the subject of religion, it is one of the essential subjects of philosophy. The fact that religion is a basis for reflection and discussion is an indicator of its importance and the philosophy of religion is the area where this relationship between philosophy and religion can be observed and followed.

The important problem areas of the philosophy of religion, such as the existence of God, the creation of the world, the place and importance of man in the universe, the possibility of revelation, the life hereafter and immortality are included in our topic in one way or another. This includes the evaluation of the concept of "divinity" and some other concepts related to this concept in terms of its meaning and importance with respect to the language of religion.

It is clear that when the relationship between "God" and "man" is questioned, the existence of God is left out of the discussion. Not the existence of God, but the oneness (Tawhîd) of him, according to the Qur'an constitutes the framework of our study. The concept "divinity", which we define as the context of the relationship between God and man, expresses the uniqueness and oneness of God in person and in terms of attributes, through his animate and inanimate creatures in general and his disposition towards human in particular. It is the human imagination of divinity that determines the state of man towards God in terms of belief, thought and deed.

While tawhîd corresponds to the conception of the sound divinity, polytheism corresponds to its opposite, that is, the conception of divinity that is not sound. The manifestations of divinity, which we will show sequentially on four fundamentals below, based on the Qur'ân, are acts that can only be attributed to God. No entity other than God has these dispositions. Because there is no deity but God. Therefore, the Qur'ân draws attention to this. Major mani-

festations of divinity:

1. God is the one who creates, gives life. It is he who creates all beings and gives life to the living beings. There is no one that really creates and gives life except Him.

2. God is the one who gives whatever (sustenance/blessing) all living creatures need for their vitality in this temporary life. It is He who is the real reason behind the visible reasons.

3. While all the beings whom He decrees the life of the earth for a purpose, maintain their existence with a system that works properly in accordance with the “Sunnatullāh” i.e., the conduct of God, he has bestowed upon man, within whom the same system works in some aspects, the mind so that he shall use and the revelation so that he shall hearken, and consequently walk straightly to the truth. The source of revelation is of course only God.

4. As a requirement of the purpose behind his decree of the life of the earth, it is God who will question man (the hereafter) related to what he did before he died. There is no other soul that will bestow a life after this world. According to the Qur’ān, it is God who is the master and the judge of the day of judgment.

Worship, as the manifestation of the relationship between God and man, expresses full servitude to God. Worship with a perfect sense requires a correct perception of divinity. That is to perceive God as God. Man will neither envision any other being as God, nor imagine God as another being. The main purpose of the Qur’ān is to teach people this matter and to show the way to it. For, true worship can only be possible with a consciously acquired true divinity. Tawhīd means acquiring this consciousness, while polytheism means deviating from this consciousness.

Man shall know that: Those who are deemed to be deities other than God are not capable of first the creation or of a new creation (al-Yūnūs, 10/34; al-Anbiyā, 21/21; al-Ḥajj, 22/73;). They can neither create sustenance nor put it at the service of living beings (al-Naḥl, 16/73; al-Naml, 27/64; al-Ankabūt, 29/17). Nor can they guide anyone to the truth (al-Yūnūs, 10/35). No one apart

from God has either judgment day or judgment authority (al-Mu'minûn, 40/20).

If we express essentially what we observed within the Qur'ân, it is as follows: Although divinity, the actual manifestation within the existence sphere, is open to the perception of man, which is a sign of the related actual manifestation, God presented another sign of the subject actual manifestation to the perception of man in the form of speech via the Qur'ân.

Keywords: Philosophy of religion, God, man, relationship, divinity, worship